

XIX ASR OXIRI XX ASR BOSHLARIDA TOSHKENT SHAHAR AHOLISINING KO'PAYISH SUR'ATI

Abduxamidova Mavlyuda Abduvaxidovna

Toshkentdagi Singapur menejmentni rivojlantirish unstituti

O'quv resurs bo'limi mutaxassisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada XIX asr oxiri XX asr boshlarida Toshkent shahar aholisining ko'payish sur'ati tahlil qilingan. Tarixiy manbalar asosida shahar aholisi soni, tarkibi va o'sish dinamikasi o'rganilgan. Aholining ko'payishiga ta'sir etgan asosiy omillar aniqlangan. Natijalar shahar aholisining tez sur'atlar bilan o'sganini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Toshkent, aholi soni, demografik jarayonlar, urbanizatsiya, migratsiya

ТЕМПЫ РОСТА НАСЕЛЕНИЯ ГОРОДА ТАШКЕНТА В КОНЦЕ XIX-НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Аннотация: В данной статье анализируются темпы роста населения города Ташкента в конце XIX-начале XX века. На основе исторических источников были изучены численность, состав и динамика роста населения города. Выявлены основные факторы, влияющие на рост населения. Результаты показывают быстрый рост городского населения.

Ключевые слова: Ташкент, численность населения, демографические процессы, урбанизация, миграция

THE GROWTH RATE OF THE POPULATION OF THE CITY OF TASHKENT AT THE END OF THE XIX CENTURY AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Abstract: This article analyzes the pace of reproduction of the population of the city of Tashkent in the late XIX-early XX centuries. On the basis of historical sources, the number, composition and growth dynamics of the city's population are studied. Major factors have been identified that have influenced population growth. The results show a rapid increase in the city's population.

Keywords: Tashkent, population, demographic processes, urbanization, migration

KIRISH

XIX asr oxiri - XX asr boshi Toshkent shahrining jadal rivojlanish davri bo'ldi. Bu davrda shahar Turkiston o'lkasining ma'muriy, iqtisodiy va madaniy markaziga aylandi. Shahar aholisi ham miqdor, ham tarkib jihatidan sezilarli o'zgarishlarga uchradi.

Ushbu maqolada XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Toshkent shahar aholisining ko'payish sur'ati, unga ta'sir etgan omillar va natijalar tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi mazkur davrda Toshkent aholisining o'sish dinamikasini aniqlash, aholining miqdoriy va sifat o'zgarishlarini yoritishdan iborat.

USULLAR VA ADABIYOTLAR TAHLILI

Tadqiqot tarixiy-qiyosiy va statistik tahlil usullariga asoslangan. XIX asr oxiri - XX asr boshlariga oid tarixiy manbalar, statistik ma'lumotlar, ilmiy adabiyotlar o'rganildi va tahlil qilindi.

Toshkent aholisi haqidagi dastlabki ma'lumotlarni rus sayyohlari va harbiylarining asarlarida uchratish mumkin. Masalan, 1865-yilda shaharni bosib olgan general M.G. Chernyaev Toshkent aholisini 100 ming kishi deb baholagan [1]. Biroq bu ma'lumotlar taxminiy xarakterga ega edi.

Toshkent aholisi haqidagi nisbatan aniq ma'lumotlar XIX asr oxiridan paydo bo'la boshladi. 1897-yilgi Butun Rossiya aholisi ro'yxati natijalariga ko'ra, Toshkent aholisi 155,7 ming kishini tashkil etgan [2]. Bu ma'lumot ko'plab tadqiqotchilar tomonidan ishonchli deb e'tirof etiladi.

XX asr boshlarida Toshkent aholisi haqida ma'lumotlar muntazam ravishda to'planib borilgan. 1904-yilda shahar dumasining ma'lumotiga ko'ra, Toshkent aholisi 170 ming kishini tashkil etgan [3]. 1910 yilda esa 201 ming kishiga yetgan [4].

Toshkent aholisining etnik tarkibi haqida ham qiziqarli ma'lumotlar mavjud. 1897 yilgi aholi ro'yxatiga ko'ra, shahar aholisining 75,6 foizini o'zbeklar, 5,3 foizini ruslar, 4,5 foizini tojiklar, 2,2 foizini qozoqlar va qirg'izlar tashkil etgan [2]. 1910-yilga kelib ruslar soni 9,6 foizga yetgan [4].

Toshkent aholisi tarixi bo'yicha O'zbekistonda va xorijda bir qator tadqiqotlar olib borilgan. Jumladan, N.A. Maevning "Aziatskiy Tashkent" asarida XIX asr oxiridagi Toshkent aholisi haqida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan [5]. P.P. Ivanovning "Ocherki po istorii Sredney Azii" kitobida ham shahar aholisi dinamikasi tahlil qilingan [6].

O'zbek olimlaridan H. Ziyoev [7], R. Shamsutdinov [8] va boshqalarning asarlarida Toshkent tarixi, jumladan aholi masalalari yoritilgan. So'nggi yillarda G'. Agzamova [9], D. Ziyoeva [10] kabi olimlarning tadqiqotlarida Toshkent aholisining ko'payishi va tarkibiy o'zgarishlari o'rganilmoqda.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tarixiy manbalar va ilmiy adabiyotlar tahlili asosida XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Toshkent shahar aholisining ko'payish sur'ati va unga ta'sir etgan omillar haqida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Toshkent aholisi jadal sur'atlar bilan o'sdi. 1865 yilda taxminan 100 ming kishi bo'lgan shahar aholisi 1897 yilda 155,7 ming kishiga, 1910 yilda esa 201 ming kishiga yetdi. Demak, 45 yil ichida aholi 2 barobardan ko'proq o'sgan.

2. Aholining ko'payishiga bir necha omillar ta'sir ko'rsatgan:

- Tabiiy o'sish. XIX asr oxirida Toshkentda tug'ilish darajasi yuqori (1000 kishiga 40-45 kishi) bo'lgan [5]. O'lim darajasi ham yuqori bo'lsa-da (1000 kishiga 30-35 kishi), aholi soni o'sib borgan.

- Migratsiya. Rossiya imperiyasi tarkibiga qo'shilgach, Toshkentga turli hududlardan aholining ko'chib kelishi kuchaydi. Shahar aholisining etnik tarkibi o'zgardi. 1897-1910-yillarda rus aholisi salmog'i 5,3 foizdan 9,6 foizga o'sdi [2, 4].

- Shahar hududining kengayishi. 1865-yilda 16 kv.km bo'lgan shahar maydoni 1910-yilga kelib 50 kv.km.ga yetdi [9]. Bu jarayon yangi hududlarning shahar tarkibiga qo'shilishi va qishloq aholisining shaharlikka aylanishiga olib keldi.

- Iqtisodiy rivojlanish. Sanoat korxonalari, temir yo'l qurilishi va savdo-sotiqning rivojlanishi tufayli shaharga yangi ishchi kuchi oqimi kuchaydi.

3. Shahar aholisining ijtimoiy-etnik tarkibi o'zgardi. An'anaviy mahalliy aholi bilan bir qatorda rus, tatar, yahudiy va boshqa millatlar vakillari ko'paydi. 1897-yilda shaharda 156 millat vakillari istiqomat qilgan [2].

4. Shahar aholisining ijtimoiy tarkibi ham o'zgardi. Hunarmandlar, savdogarlar, ruhoniylar bilan bir qatorda ishchilar, xizmatchilar, ziyolilar qatlami shakllana boshladi.

5. Aholining jinsiy-yosh tarkibida ham o'zgarishlar yuz berdi. Erkaklarning salmog'i biroz oshdi (1897-yilda 52,3%) [2]. Bu asosan harbiylar va ishchilar hisobiga ro'y berdi.

6. Shahar aholisining savodxonlik darajasi o'sdi. 1897 yilda savodxonlar 10,9 foizni tashkil etgan bo'lsa, 1910-yilga kelib 15 foizga yetdi [4, 9].

7. Aholi zichligi oshdi. 1897-yilda 1 kv.km.ga 3114 kishi to'g'ri kelgan bo'lsa, 1910 yilga kelib bu ko'rsatkich 4020 kishiga yetdi [9].

8. Aholining tez o'sishi shaharsozlik muammolarini keltirib chiqardi. Turar-joy, suv ta'minoti, sanitariya va gigiena masalalari keskinlashdi.

9.

Jadval 1. Toshkent shahar aholisi dinamikasi (1865-1910 yillar)

Yil	Aholi soni (ming kishi)	O'sish sur'ati (%)
1865	100,0	-
1897	155,7	55,7
1904	170,0	9,2
1910	201,0	18,2

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, 1865-1897-yillar oralig'ida Toshkent aholisi eng yuqori sur'atda (55,7%) o'sgan. Bu asosan shaharning Rossiya imperiyasi tarkibiga qo'shilishi va uning ma'muriy markazga aylanishi bilan bog'liq. 1897-1904-yillarda o'sish sur'ati biroz sekinlashgan bo'lsa, 1904-1910-yillarda yana tezlashgan. Bu holat shaharning iqtisodiy rivojlanishi va migratsion jarayonlar bilan izohlanadi.

Aholining etnik tarkibidagi o'zgarishlarni quyidagi jadval orqali ko'rsatish mumkin:

Jadval 2. Toshkent aholisining etnik tarkibi (1897-1910-yillar, %)

Millat	1897-yil	1910-yil
O'zbeklar	75,6	70,8
Ruslar	5,3	9,6
Tojiklar	4,5	4,2
Qozoq va qirg'izlar	2,2	2,0
Boshqalar	12,4	13,4

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, 13 yil ichida shahar aholisining etnik tarkibida sezilarli o'zgarishlar yuz bergan. O'zbeklar salmog'i 4,8 foizga kamaygan bo'lsa,

ruslar ulushi 4,3 foizga oshgan. Bu holat asosan rus aholisining ko'chib kelishi bilan bog'liq. Boshqa millatlar ulushi ham biroz o'zgartirildi.

Aholining tez sur'atda o'sishi shahar infratuzilmasiga ham ta'sir ko'rsatgan. 1910 yilga kelib shaharda 233 ta sanoat korxonasi, 53 ta o'quv yurti, 4 ta shifoxona faoliyat yuritgan [4]. 1909-yilda shahar ko'chalarida birinchi ko'nka-tramvay paydo bo'ldi. Bu o'zgarishlar shaharning zamonaviy qiyofasini shakllantirdi.

Shu bilan birga, aholining tez o'sishi bir qator muammolarni keltirib chiqardi. Shahar aholisining aksariyati an'anaviy turar-joylarda yashashda davom etdi. Suv ta'minoti, kanalizatsiya tizimi, ko'chalarning obodonlashtirilishi kabi masalalar dolzarb bo'lib qoldi. Shahar ma'muriyati bu muammolarni hal etish uchun bir qator chora-tadbirlar ko'rdi, ammo ularning to'liq yechimi XX asrning keyingi davrlariga qoldi.

Umuman olganda, XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Toshkent aholisining tez sur'atlarda o'sishi shaharning Turkiston o'lkasidagi yetakchi markazga aylanishini ta'minladi. Bu jarayon shaharning keyingi rivojlanishi uchun asos bo'lib xizmat qildi. Toshkent aholisining ko'payish sur'atini yanada chuqurroq tahlil qilish uchun uning demografik xususiyatlarini ko'rib chiqish lozim. XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Toshkentda tug'ilish darajasi yuqori bo'lgan. N.A. Maevning ma'lumotlariga ko'ra, 1876-yilda shaharda 1000 kishiga 40-45 ta tug'ilish to'g'ri kelgan [5]. Bu ko'rsatkich 1910-yilga kelib biroz pasaygan bo'lsa-da, baribir yuqori darajada (1000 kishiga 35-40 ta) qolgan [4].

O'lim darajasi ham nisbatan yuqori edi. 1876-yilda 1000 kishiga 30-35 ta o'lim to'g'ri kelgan [5]. XX asr boshlarida tibbiy xizmat sifatining biroz yaxshilanishi natijasida o'lim darajasi biroz pasaygan (1000 kishiga 25-30 ta) [4]. Biroq, bu ko'rsatkich hali ham yuqori edi. Ayniqsa, bolalar o'limi darajasi yuqori bo'lib, tug'ilgan chaqaloqlarning 25-30 foizi bir yoshgacha yetmay vafot etgan [9].

Tug'ilish va o'lim darajalarining yuqoriligi an'anaviy jamiyatga xos xususiyat edi. Biroq, o'lim darajasining nisbatan pasayishi va tug'ilishning yuqori darajada saqlanib qolishi aholining tabiiy o'sishini ta'minladi. Bu esa shahar aholisining ko'payishiga olib keldi.

Aholining yosh tarkibida ham o'zgarishlar yuz berdi. 1897-yilgi aholi ro'yxatiga ko'ra, Toshkent aholisining 35,7 foizini 14 yoshgacha bo'lgan bolalar, 59,8 foizini 15-59 yoshlilar, 4,5 foizini 60 yoshdan kattalar tashkil etgan [2]. 1910-

yilga kelib 14 yoshgacha bo'lganlar ulushi 33,2 foizga tushgan, 15-59 yoshlilar 62,1 foizga ko'tarilgan [4]. Bu o'zgarishlar asosan migratsiya hisobiga yuz bergan.

Aholining jinsiy tarkibida ham o'zgarishlar kuzatildi. 1897-yilda erkaklarning ulushi 52,3 foizni tashkil etgan bo'lsa [2], 1910 yilga kelib bu ko'rsatkich 53,8 foizga yetdi [4]. Bu holat asosan harbiylar va ishchilarning ko'chib kelishi hisobiga yuz berdi.

Shahar aholisining ko'payishi bilan birga uning joylashuv xususiyatlari ham o'zgardi. XIX asr oxirigacha Toshkent to'rt dahaga (Ko'kcha, Sebzor, Beshyog'och va Shayxontohur) bo'lingan edi. Har bir dahada o'ziga xos etnik va ijtimoiy tarkibga ega aholi istiqomat qilgan. Masalan, Ko'kcha dahasida asosan hunarmandlar, Sebzorda savdogarlar ko'p bo'lgan [7].

Shahar Rossiya imperiyasi tarkibiga qo'shilgach, yangi - "Yangi shahar" qismi paydo bo'ldi. Bu yerda asosan rus aholisi va boshqa kelgindilar joylashdi. 1910-yilga kelib "Yangi shahar"da 40 mingga yaqin aholi istiqomat qilgan [9]. Bu qism evropacha me'morlik uslubida qurilgan uylar, keng ko'chalar, bog'lar bilan ajralib turgan.

Shahar aholisining ko'payishi va yangi hududlarning o'zlashtirilishi natijasida Toshkent maydoni ham kengayib bordi. 1865-yilda 16 kv.km bo'lgan shahar maydoni 1910-yilga kelib 50 kv.km.ga yetdi [9]. Bu jarayon yangi hududlarning shahar tarkibiga qo'shilishi va qishloq aholisining shaharlikka aylanishiga olib keldi.

Aholining tez sur'atlarda o'sishi shaharning iqtisodiy rivojlanishiga ham ta'sir ko'rsatdi. Sanoat korxonalari, savdo-sotiq shoxobchalari ko'paydi. 1910-yilga kelib shaharda 233 ta sanoat korxonasi faoliyat yuritgan [4]. Bu korxonalar asosan yengil va oziq-ovqat sanoati tarmoqlariga mansub bo'lib, ko'plab yangi ish o'rinlarini yaratdi.

Savdo-sotiq ham jadal rivojlandi. An'anaviy bozorlar (Eski Juva, Chorsu) bilan bir qatorda yangi savdo rastalari paydo bo'ldi. 1910-yilda shaharda 2945 ta savdo do'koni faoliyat yuritgan [4]. Bu esa shahar aholisining turmush darajasini oshirish bilan birga, yangi ish o'rinlarini ham yaratdi.

Temir yo'l qurilishi ham shahar aholisining ko'payishiga ta'sir ko'rsatdi. 1899-yilda Toshkent-Krasnovodsk temir yo'li, 1906-yilda esa Toshkent-Orenburg temir yo'li qurib bitkazildi. Bu esa shaharga yangi ishchi kuchi oqimini kuchaytirdi.

Shahar aholisining ko'payishi ta'lim tizimining rivojlanishiga ham olib keldi. 1910 yilga kelib shaharda 53 ta o'quv yurti faoliyat yuritgan [4]. Bular orasida

an'anaviy maktab va madrasalar bilan bir qatorda rus-tuzem maktablari, gimnaziya ham bor edi. Natijada aholining savodxonlik darajasi oshdi. 1897-yilda savodxonlar 10,9 foizni tashkil etgan bo'lsa [2], 1910-yilga kelib 15 foizga yetdi [4].

XULOSA

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Toshkent shahar aholisi sezilarli darajada ko'paydi va tarkibiy o'zgarishlarga uchradi. Aholi soni 45 yil ichida 2 barobardan ko'proq o'sdi. Bu jarayonga tabiiy o'sish, migratsiya, shahar hududining kengayishi va iqtisodiy rivojlanish kabi omillar ta'sir ko'rsatdi. Natijada shahar aholisining etnik, ijtimoiy va madaniy qiyofasi o'zgardi. Aholining tez sur'atlarda o'sishi shaharsozlik muammolarini keltirib chiqardi. Umuman olganda, ushbu davr Toshkentning yirik shaharga aylanish jarayonining boshlanishi edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Черняев М.Г. Доклад о занятии города Ташкента // Туркестанский сборник. Т. 20. - СПб., 1869. - С. 97-107.
2. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Сырдарьинская область. - СПб., 1905. - 208 с.
3. Обзор Сырдарьинской области за 1904 год. - Ташкент, 1905. - 126 с.
4. Статистический обзор Ферганской области за 1910 год. - Скобелев, 1912. - 123 с.
5. Маев Н.А. Азиатский Ташкент // Материалы для статистики Туркестанского края. Вып. 4. - СПб., 1876. - С. 260-313.
6. Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии (XVI - середина XIX в.). - М.: Изд-во вост. лит., 1958. - 247 с.
7. Зияев Х. XIX аср - XX аср бошларида Ўзбекистон тарихи. - Тошкент: Ўқитувчи, 1994. - 112 б.
8. Шамсутдинов Р. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). - Тошкент: Шарқ, 2019. - 544 б.
9. Агзамова Г.А. Ташкент во второй половине XIX - начале XX века: социально-экономическое и культурное развитие. - Ташкент: Yangi nashr, 2009. - 128 с.
10. Зиёева Д.Х. XIX аср охири - XX аср бошларида Туркистонда шаҳар маданияти. - Тошкент: Akademnashr, 2017. - 256 б.

